

Prvi dio

FORMIRANJE DIVIZIJE

U toku borbi za oslobođenje i odbranu Tuzle, i narednih dana do sredine oktobra 1943. godine iz Tuzle i njene okoline stupilo je u jedinice NOV i POJ preko 4.000 novih boraca." Imajući u vidu taj priliv novog ljudstva, među kojima je najviše bilo radnika i radničke i srednjoškolske omladine, veliki plijen u naoružanju i borbenoj opremi i borbene vrijednosti Majevičkog i Birčanskog NOP odreda, štab 3. bosanskog korpusa je između 7. i 10. oktobra 1943. godine riješio da se formira nova divizija u istočnoj Bosni. U njen sastav je uključio 2. krajišku brigadu i novoformirane brigade: 2. majevičku i Hrvatsku (koja je bila u formiranju), a i Birčansku brigadu, koju je namjeravao da formira od Birčanskog odreda, i Romanijski NOP odred.²⁾ Novoformiranoj diviziji privremeno je dodijelio naziv: 3. bosanska divizija.³⁾ Vrhovni štab joj je, 17. oktobra 1943. godine, odredio naziv: 27. narodnooslobodilačka udarna divizija,⁴⁾ koji je ona zadržala do kraja rata. Istovremeno je i 2. majevička brigada dobila naziv 17. majevička NOU brigada, a Hrvatska brigada brojnu oznaku - 18 i Birčanska brigada - 19.⁵⁾ Kako su prvobitni nazivi divizije i majevičke brigade trajali kraće vrijeme, u daljem tekstu će se upotrebljavati nazivi koje je odredio Vrhovni štab.

1) Cvijetin Mijatović, Izvještaj o organizacionom i partijskom radu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Osnivački kongres KP Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, str. 143.

2) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 18, Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije (dalje: Zbornik NOR, IV/18), izvještaj štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu, 16. 10. 1943, dok. br. 80.

3) U sastavu 3. bosanskog korpusa tada su bile 11. krajiška i 17. istočno-bosanska divizija, a štabu korpusa je u operativnom pogledu bila potčinjena i 16. vojvodanska divizija.

4) Zbornik NOR, IV/18, obavještenje štaba 3. korpusa štabu 27. divizije, 22. 10. 1943, dok. br. 123.

5) Isto.

Novoformirana 27. divizija počela je svoj ratni, borbeni život 10. oktobra 1943. godine. Tog dana je oformljen njen štab, u koji su ušli: za komandanta - Pero Kosorić, do tada zamjenik komandanta 17. istočnobosanske divizije, za političkog komesara - Hasan Brkić Aco, do tada sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, i za obavještajnog oficira - Zvonko Grakalić, do tada na istoj dužnosti u 2. krajiškoj brigadi.⁶¹ Narednih dana (do početka novembra) štab je popunjen: za načelnika štaba je postavljen Rudolf Petovar Rudi, do tada načelnik štaba 15. majevičke brigade, za intendanta Veselin Radojčić, a za referenta saniteta Borka Pihler.

Na dan formiranja, divizija je imala samo dvije brigade: 2. krajišku i 17. majevičku koja je formirana istovremeno kao i divizija. Proces formiranja 18. hrvatske i 19. birčanske brigade trajao do pred kraj oktobra. Iako će obje ostati pod neposrednom komandom štaba 3. korpusa, jer su angažovane na samostalnim zadacima, o čemu će biti riječi u drugom dijelu monografije, u opis osobenosti, borbenih vrijednosti i moralno-političkog stanja divizije kao vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske, uključit će se osnovni podaci i za te dvije brigade.

U vrijeme formiranja 27. divizija je bila po sastavu i vrijednosti svojih jedinica heterogena jedinica. Zato je neophodno, prije nego što se pređe na opisivanje njenih borbenih dejstava i političkog djelovanja, naznačiti i neke od bitnih borbenih karakteristika i stečenih tradicija svake od njenih brigada i Romanijskog NOP odreda.

1. Druga krajiška brigada

Druga krajiška brigada⁷¹ je jedna od najstarijih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Formirana je 2. avgusta 1942. godine u selu Bošnjacima kod Sanskog Mosta. U njen sastav su ušli: 1. kozarski udarni i 4. bataljon 2. krajiškog (kozarskog) NOP odreda i 1. grmečki udarni bataljon 1. krajiškog (podgrmečkog) NOP odreda. Pored ta tri bataljona, imala je i prateću četu i vod protivtenkovskih topova. U vrijeme formiranja brojila je ukup-

6) Zbornik NOR, IV/35, naredba štaba 3. korpusa od 10. 10. 1943, dok. br. 156.

7) Informacija o 2. krajiškoj brigadi, od njenog formiranja do ulaska u sastav 27. divizije, data je na osnovu članka iz knjige Krajiške brigade, izd. 1954. godine, str. 251-3, a nekoliko podataka je preuzeto i iz knjige Dušana Uzelca - Grmečke bijele noći, Narodna armija, Beograd, 1969. godine.

no oko 1.000 boraca (od kojih su 151 bili članovi KPJ, 63 kandidata za članove KPJ i 285 članovi Skoja).

Formirana od prekaljenih krajiških bataljona, koji su stekli bogato ratno iskustvo, 2. krajiška brigada je od svog nastanka bila ubojita borbenajedinica. Svoje prve borbene zadatke imala je sredinom avgusta 1942. godine na prostoriji između Banje Luke i Jajca. Odlučnim napadom je savladala neprijatelja u selu Vrhpolju. Odmah poslije toga je razbila jednu njemačku kolonu (sastava oko 40 kamiona natovarenih vojnicima i 5 tenkova), koja je pokušala da se iz Banje Luke probije u oslobođeni Mrkonjić-grad. U septembru se istakla u borbama za oslobođenje Jajca, pa je pohvaljena od Operativnog štaba NOV i POJ za Bosansku krajinu. Poslije toga je imala značajnu ulogu u bihaćkoj operaciji (2-4. novembra 1942). Tada se glavnina njenog 1. bataljona neopaženo provukla između neprijateljevih otpornih tačaka i napala ustaško-domobranske snage u centru grada. Za te i druge uspjehe, vrhovni komandant Josip Broz Tito pohvalio je 2. krajišku brigadu.

Kada su formirane divizije i korpusi u sastavu Narodnooslobodilačke vojske, 2. krajiška brigada je uključena (9.11.1942.) u 4. krajišku diviziju. U novembru je učestvovala u borbama za oslobođenje Ljubije i Bosanskog Novog, gdje je, takođe, postigla zapažene rezultate. Između ostalog je, sa 1. krajiškom brigadom, zarobila 1. bataljon 12. domobranskog puka i zaplijenila bateriju haubica.

U vrijeme neprijateljevih zimskih operacija (Vajs I i II), 2. krajiška brigada dejstvovala je u početku sa 5. krajiškom brigadom na širem području planine Kozare, a od kraja januara 1943. godine vodila je teške borbe u Podgrmeču. Potisnuta sa ostalim jedinicama 4. divizije na masiv Grmeča, ona je, poslije uporne odbrane zbjegova, izvršila proboj neprijateljevog obruča i obezbijedila izvlačenje iz njega oko 10.000 žena, djece i staraca. U tim borbama, pored drugih gubitaka, imala je 250 promrzlih boraca. U martu 1943. godine 2. krajiška brigada vodila je borbe protiv neprijatelja na komunikaciji Bihać - Bosanski Petrovac. U aprilu je uključena u sastav 5. krajiške divizije i prebacila se u srednju Bosnu. U to vrijeme bila je zahvaćena epidemijom pjegavog tifusa u kojoj se razboljelo 40% njenog boračkog i starješinskog sastava. Od 1. juna do 12. septembra se nalazila u sastavu 11. krajiške divizije.

U proljeće i ljeto 1943. godine učestvovala je u borbama za oslobođenje Prnjavora, zatim oko Dervente, Teslića, Tešnja i Novog Šehera, a i u rušenju željezničke pruge između Zenice i Maglaja. Sredinom septembra 1943. godine je, sa štabom 1. bo-

sanskog korpusa, prešla u istočnu Bosnu. Tada je imala oko 500 boraca. Njen prvi borbeni zadatak na novoj prostoriji bilo je zaposjedanje Gračanice u koju je ušla bez borbe. Poslije toga je angažovana u oslobođenju i odbrani Tuzle. Tu se naročito istakla u slamanju neprijateljeve odbrane na Gradini i u istočnom logoru. Za te uspjehe pohvalio ju je vrhovni komandant Josip Broz Tito.

Poslije oslobađanja Tuzle, u vrijeme ulaska u sastav 27. divizije, 2. krajiška brigada je udvostručila svoj borački sastav i imala je 11. oktobra 1943. godine 811 a tri dana kasnije 1052 borca i starješine, svrstane u četiri bataljona, prateću četu i prištapske dijelove. U njenim redovima bilo je 10. oktobra 1943. godine 220 članova KPJ i 158 članova Skoja.⁸⁾

U štabu brigade tada su bili: komandant - Dragan Stanić, politički komesar - Idriz Čejvan, zamjenik komandanta - Dušan Egić i zamjenik političkog komesara - Vojin Lukić. Kasnije je za načelnika štaba postavljen Antun Kolundžić.

U politodjelu 2. krajiške brigade bili su: Đuro Medenica, rukovodilac, Tomaš Perović, odgovoran za politički i kulturno-prosvjetni rad, i Radenko Bročić, odgovoran za omladinski rad.⁹⁾

U ostalim brigadama 27. divizije tada nisu obrazovani politodjeli.

2. *Sedamnaesta majevička brigada*

Kako je već istaknuto, 17. majevička brigada je formirana 10. oktobra 1943. godine od trećeg Majevičkog NOP odreda.

Na Majevidi i u Semberiji je, avgusta 1941. godine, formiran prvi Majevički NOP odred. Od njega je, 25. marta 1942. godine, obrazovan 2. istočnobosanski udarni bataljon. Drugi Majevički NOP odred je formiran 28. novembra 1942. godine. Od njega i od 2. bataljona 6. bosanske brigade obrazovana je, u Birču, 25. marta 1943. godine, 1. (kasnije preimenovana u 15.) majevička brigada.

Od partizanskih straža i grupa koje su ostale na području Majevice i Semberije, u martu 1943. godine, formiran je treći

8) Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 1111, operacijski dnevnik štaba 27. divizije, broj registra 12/1-2 i 12/3-2 (dalje AVII.K. 1111, br. reg. 12/1-2. i 12/3-2. izbornik NOR, IV/18, izvještaj rukovodiocapolitodjela 2. krajiške brigade CK KPJ, 15. 10. 1943, dok. br. 73.

9) Isto, IV/21, depeša političkog komesara 3. korpusa CK KPJ, 6. 1. 1944, dok. br. 173, str. 564 i Dušan Uzelac, cit. d., str. 38 i 102-4.

Majevički NOP odred. On je nastavio tradicije dva prethodna odreda. Dejstvovao je zajedno sa vojvođanskim jedinicama koje su se u to vrijeme borile na Majevisi i u Semberiji. U početku je imao tri manja bataljona. Oni su se brzo popunjavali, jer je politička situacija u tim krajevima bila povoljna za NOP, a borbena aktivnost Odreda i vojvođanskih jedinica iz dana u dan bivala sve intenzivnija. U proljeće 1943. godine Majevički partizanski odred je između ostalih borbenih ostvarenja zarobio domobransku posadu u selima Popovi i Amajlije (krajem aprila), učestvovao u razbijanju triju domobranskih bataljona u rejonu Obrenove kose i sela Zabrđe (7. maja) i zarobio 13. četu 6. domobranskog puka i neprijateljevu posadu u selu Suho Polje (4. juna). U tim borbama on je izrastao u efikasnu partizansku jedinicu od oko 600 boraca.

Najznačajniji uspjeh postigao je 11. juna 1943. godine. Tada je u sadejstvu s bataljonom 2. vojvođanske brigade, u zasjedi, na putu Bijeljina - Brčko, poslije četvoročasovne borbe, zarobio 3. domobranski puk (bez 2. bataljona) i zaplijenio 2 topa, 1 minobacač, 39 puškomitraljeza i mitraljeza, preko 900 pušaka i veliku količinu municije i druge borbene opreme.

Poslije toga uspjeha stvoreni su uslovi da se Majevički partizanski odred preformira u brigadu. Međutim od te zamisli se odustalo, jer su, početkom jula, dva njegova bataljona (oko 500 boraca), uključena u 15. majevičku brigadu (kada se povratila iz bitke na Sutjesci), a u avgustu-jedan bataljon ušao je u 6. bosansku brigadu.

Popunjavajući te brigade, Majevički NOP odred se brzo reorganizovao i popunio, ne prekidajući pri tome borbena dejstva. U avgustu i septembru su njegove jedinice postigle zapažene rezultate u borbama za oslobođenje Bijeljine. Krajem septembra 1943. godine, Odred je opet imao blizu 700 boraca. U borbama za oslobođenje Tuzle oslobodio je Lukavac i obezbjeđivao dejstva drugih jedinica sa pravca od Doboja.

Poslije oslobođenja Tuzle, Majevički NOP odred preimenovan u 17. majevičku brigadu. Ona je tada imala tri bataljona i prištapske jedinice u kojima je bilo ukupno oko 700 boraca. Manji dio boraca ostavljen je kao jezgro za formiranje novog partizanskog odreda na Majevisi.¹⁰⁾

Štab 3. korpusa je u štab 17. majevičke brigade postavio: za komandanta - Veljka Lukića Kurjaka, dotadašnjeg komandanta Majevičkog NOP odreda, i za političkog komesara - Milutina

10) Podaci o Majevičkom NOP odred, od kog je formirana 17. majevička brigada, dati su prema Vojnoj enciklopediji, prvo izdanje sveska 5, str. 324.

Pejanovića, dotadašnjeg zamjenika komandanta 16. muslimanske brigade.¹¹⁾ Narednih dana postavljeni su: za zamjenika komandanta - Mitar Minić, do tada komandant bataljona u 6. bosanskoj brigadi, za zamjenika političkog komesara - Svetolik Gospić, do tada sekretar okružnog partijskog povjereništva za Trebavu i Posavinu i za načelnika štaba - Zvonko Radeljković.

3. *Devetnaesta birčanska brigada*

Devetnaesta birčanska brigada je formirana 24. oktobra 1943. godine od jedinica Birčanskog NOP odreda. Ona je tada produžila tradiciju te partizanske jedinice koja je dejstvovala u neprekidnom kontinuitetu od početka ustanka, avgusta 1941. godine.¹²⁾

Tokom svog dvogodišnjeg borbenog života Birčanski NOP odred je vodio više uspješnih borbi protiv njemačkih i različitih kvislinških jedinica. Još u avgustu 1941. godine oslobodio je Vlasenicu, a poslije toga učestvovao u napadima na neprijateljeve garnizone u Kladnju i Zvorniku i na ustaško-domobranske kolone na drumovima Tuzla - Zvornik, Tuzla - Kladanj i Zvornik - Vlasenica. U tim borbama je stalno jačao, sticao iskustva i izrastao u čvrstu partizansku jedinicu. U jesen 1941. godine je imao tri bataljona i dvije čete.

U toku njemačke ofanzive na istočnu Bosnu (januar - februar 1942. godine), Birčanski NOP odred je nanio neprijatelju značajne gubitke, zaplijenio veći broj automatskih oružja i pušaka i održao svoju slobodnu teritoriju. U proljetnoj neprijateljevoj ofanzivi (april - maj 1942), bio je jedina partizanska jedinica u istočnoj Bosni koja se održala kao cjelina i sačuvala svoju slobodnu teritoriju, na koju se, krajem maja 1942. godine, prebacila 6. bosanska brigada. U junu su u njen sastav ušle dvije proleterske čete Birčanskog partizanskog odreda. U avgustu, u vrijeme njemačko-kvislinškog poduhvata na Birač, Odred se vještim manevrovanjem i infiltracijama kroz neprijateljev raspored zadržao na svojoj teritoriji. U jesen 1942. godine je dejstvovao samostalno. U decembru je morao, pod pritiskom nadmoćnijih četnika, napustiti dio slobodne teritorije i povući se

11) Zbornik NOR, IV/35, cit. dok. br. 156. (U toj naredbi na dužnost zamjenika političkog komesara 17. majevičke brigade postavljen je Antun Mijač, ali je u međuvremenu ta naredba izmijenjena, pa je na tu dužnost postavljen Svetolik Gospić).

12) Rodoljub Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, 2, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 463.

u Bišinu, prostrani šumski kompleks prema dolini Spreče. Poslije odbacivanja četnika iz Birča, u čemu je uspješno sadejstvovao 6. bosanskoj brigadi, Birčanski NOP odred je uzeo učešće u borbama koje su vođene u dolini Spreče i na drumu Tuzla - Kladanj i u samom Birču. Početkom 1943. godine su jedan njegov bataljon i jedna četa ušli u sastav 6. bosanske brigade. U maju je uspješno sadejstvovao vojvodanskim jedinicama u slamanju neprijateljevog napada na Birač, a u toku jula i avgusta je učestvovao u odbrani i obezbjeđivanju dijelova Centralne bolnice koji su, poslije bitke na Sutjesci, bili raspoređeni u Birču.¹³⁾

Kao što je već rečeno, neposredno poslije oslobođenja Tuzle počelo je preformiranje Birčanskog NOP odreda u brigadu. Na dan formiranja 19. birčanska brigada je imala tri bataljona i prištapske jedinice, u kojima je bilo ukupno 689 boraca i starješina.¹⁴⁾

U vrijeme formiranja, u štab 19. birčanske brigade postavljeni su: za komandanta - Vojo Ilić, do tada komandant Birčanskog NOP odreda, a za političkog komesara - Rade Jakšić, do tada politički komesar Odreda. Ostale dužnosti su popunjene kasnije.

4. *Osamnaesta hrvatska brigada*

Preduzimajući napad na neprijatelja u Tuzli, štab 3. korpusa je imao u vidu prvenstveno političke ciljeve tog operativnog poduhvata. On je računao da će se time dovršiti razbijanje kvislinških formacija u tuzlanskom basenu, muslimanske milicije i četnika (na Majeveci) i produbiti diferencijaciju u dijelu stanovništva koji je još bio pod uticajem neprijatelja.¹⁵⁾

Ti osnovni ciljevi su ostvareni oslobođenjem Tuzle i njene okoline. To je bio krupan događaj koji je temeljito izmjenio političku situaciju u istočnoj Bosni.¹⁶⁾ Među najznačajnije rezultate oslobođenja tog rudarsko-industrijskog centra bilo je stupa-

13) Podaci o Birčanskom NOP odredu, od koga je formirana 19. birčanska brigada, dati su prema Vojnoj enciklopediji, prvo izdanje, sveska 1, str. 666.

14) Nikola Andrić, 19. birčanska NOU brigada, Istočna Bosna u NOB-u, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, str. 428, i dr Zdravko Antičić i Jeremija Perić, Birač u narodnooslobodilačkoj borbi, Univerzal, Tuzla, 1982. godine, str. 237-8.

15) Zbornik NOR, IV/18, cit. dok. br. 80.

16) Arhiv CK SK Bosne i Hercegovine (dalje: ACK SK BiH), izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu CK KPJ, 14. 10. 1943, br. reg. 40/1569.

nje Hrvata iz sela oko Tuzle, koji su mahom radili u rudnicima i industrijskim pogonima u jedinice 3. korpusa.¹⁷ To je omogućilo da se, pored 16. muslimanske, u istočnoj Bosni pristupi i formiranju 18. hrvatske brigade, u kojoj su uključeni i domobrani koji su se predali ili bili zarobljeni u borbama za Tuzlu, a izrazili su želju da stupe u redove NOV i POJ. Brigada je zvanično formirana 10. oktobra 1943. godine, ali je proces njenog organizacionog uobličavanja i sređivanja trajao do kraja oktobra. Tada je u tri bataljona imala oko 600 boraca. Njen borbeni život počeo je bez iskustva i bez nasleđene tradicije, osim onih elemenata tih obilježja borbene vrijednosti jedinica koje su sa sobom donijeli kadrovi koji su raspoređeni u štab brigade i štabove bataljona a došli su iz istočnobosanskih brigada i partizanskih odreda, većinom iz 6. bosanske brigade.

U štab brigade je štab 3. korpusa postavio sledeće drugove: za komandanta - Franju Herljevića, do tada zamjenika komandanta 15. majevičke brigade, za političkog komesara - Mirka Filipovića, do tada političkog komesara Majevičkog NOP odreda, za zamjenika političkog komesara - Franju Kursera.¹⁸ Ostala mjesta u štabu brigade su popunjena kasnije.

5. *Romanijski NOP odred*

Kada je pred kraj juna 1943. godine 6. bosanska brigada iz bila (u sastavu 1. proleterske divizije) iz bitke na Sutjesci na prostor oko Rogatice, njen je štab pustio na odsustvo oko 80 boraca iz 3. bataljona i 20 boraca iz 2. bataljona koji su bili rodom iz okoline Rogatice i s Glasinca. Te borce je zatekla neprijateljeva ofanzivna operacija, početkom jula, u njihovim selima, bez veze sa 6. brigadom.¹⁹ Povezani s partijskom organizacijom i manjim partizanskim grupama, koje su od ranije tu postojale, oni su se prikupili i, u drugoj polovini avgusta 1943. godine oformili Romanijski NOP odred. Njegov komandant tada je bio Mihajlo Bjelaković, politički komesar - Veso Racković, zamjenik komandanta - Ratko Jovičić, i zamjenik političkog komesara - Savo Pređa.²⁰

U prilogu br. 1 (str. 531) daje se sastav štabova divizije i brigade dok su bile u sastavu 27. divizije.

17) Rodoljub Colaković, cit. d., str. 447.

18) Zbornik NOR, IV/35, cit. dok. br. 156.

19) Rudi Petovar, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Vojnoistorijski institut JA, Beograd, 1951, str. 212 i 220.

20) Savo Pređa, Četnički pohod na istočnu Bosnu, Istočna Bosna u NOB-u, 2, str. 311.